

Mu‘İnü’l-Mürîd’de Alışkanlık Sıfat Fiili Habit Adjective Verb in Mu‘İnü’l-Mürîd

Çağla KAPLAN*

Öz

Fiilimsilerin üç ana alt işlevinden biri olan sıfat fiil, eklendiği fiili geçici bir süreliğine isim sınıfına aktaran ancak fiilin anlamında hiçbir değişiklik meydana getirmeden ve mutlaka kendinden sonra telaffuz edilen veya edilmeyen tamlananı niteleyen kategoridir. Çoğu çalışma incelendiğinde sıfat fiilin bir fiile eklenerek zaman ve hareket içerisinde, eklendiği fiili isimleştirdiği dile getirilmektedir. Bununla beraber farklı ek kategorilerinin içine dâhil edilmekte ve zaman ekleriyle ilişkilendirilerek sınıflara ayrılmaktadır. Mevcut çalışmalardaki bakış açısı, sıfat fiillerin Türk dilinin ekleşme düzenindeki yeri açısından sağlıklı bir yaklaşım oluşturmamaktadır. Bu yaklaşım, alt işlev tayininde de sıfat fiillerin üstlendiği zengin işlev karşılıklarını kısıtlamaktadır. Oysaki sıfat fiil alt işlevleriyle beraber Türk dilinde oldukça geniş bir kullanıma sahiptir. Alt işlevleri açısından da oldukça zengin bir kategori olan sıfat fiilin bir alt işlevi de alışkanlık sıfat fiilidir. Alışkanlık sıfat fiili, bir işin sürekli yapıldığını göstermektedir. Sözü edilen mevcut sorunlar dolayısıyla çalışmada ilk önce sıfat fiil sınıfının Türk dilinin ekleşme düzenindeki yerinin ne olduğu ve alışkanlık sıfat fiilinin görevi izah edilmiştir. Türk dilinin ekleşme dizisinin karşılık düzenine göre yeri tespit edilen ve alışkanlık işlevini üstlenen sıfat fiilleri temsil etmek üzere Mu‘İnü’l-Mürîd taranmış ve bulunan örnekler yer verilmiştir. Mu‘İnü’l-Mürîd’de yer alan alışkanlık sıfat fiilinin alt işlevleri de tespit edilmiştir. Tüm bunlar, bir görev unsuru olarak eklendiği yerde değer kazanan ek sınıfının kelimenin ihtiyacı olan işlevleri karşılama prensibine dayalı olarak değerlendirilmiştir. Bu yöntem, görevli morfeplerin önceden veya sonradan belirli işlevlerle etiketlenmesinin yanlışlığına temas ederken aynı zamanda eklerin zengin kullanılışlarını görmeye imkân verdiği için zorunlu bir tercihi de temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sıfat fiil, alışkanlık sıfat fiili, alt işlev, Mu‘İnü’l-Mürîd.

Abstract

The participle, which is one of the three main sub-functions of verbs, is a category that temporarily transfers the added verb to which it is transmitted to the noun category, but does not change the meaning of the verb and qualifies the determinatum that is pronounced or not pronounced after it. When most of the studies are examined, it is stated that adjective verbs are added to a verb and nounise the verb to which they are added in time and movement. In addition, they are included in different affix categories and categorised by associating them with time suffixes. The perspective in the existing studies does not constitute a healthy approach in terms of the position of participle in the affixation set of the Turkish language. This approach also restricts the rich functional contrariety undertaken by adjective verbs in secondary function determination. But the participle has a very wide usage in Turkish language together with its secondary functions. One of the secondary functions of the participle, which is a very rich category in terms of its secondary functions, is the participle of habit. The participle of habit shows that a work is done continuously. Due to existing problems, the study first explains the position of the participle category in the affixation set of the Turkish language and the function of the participle of habit. Mu‘İnü’l-Mürîd was scanned to represent the adjective verbs whose position was determined according to the opposition order of the affixation set of the Turkish language and which undertake the habitual function, and the examples found were included. The secondary functions of the participle of habit in Mu‘İnü’l-Mürîd were also detected. All these were evaluated based on the principle that the affix category, which gains value where it is added as a task element, fulfils the functions required by the word. This method, demonstrates the inaccuracy of pre or post labelling of attendant morphemes with specific functions and is a necessary choice, as it also allows to see the rich usage of affixes.

Keywords: Participle, participle of habit, secondary function, Mu‘İnü’l-Mürîd.

Giriş

Sıfat fiil, Türk dilinde geniş kullanım alanına sahip olan bir ek kategorisidir. Bu geniş kullanım alanı sıfat fiilin hangi kategoride yer alması gerektiğiyle ilgili de farklı görüşleri ortaya çıkarmıştır.

* Yüksek Lisans, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilimdalı, cglakaplan98@gmail.com,
ORCID: 0009-0006-2143-3579

Geleneksel dil bilgisinde yapım ve çekim eki kategorisinden ibaret olan ek tasnifleri mevcuttur.¹ Bu tasniflerin bazılarında fiilimsilerin alt işlevi olan sıfat fiil, *çekim eki* ile *yapım eki* arasında bir yer tutmaktadır.² Karaağaç, ad-eylem (sıfat fiil) ekini *fiil çekim ekleri* kategorisine³ almakta ve bu ekin asıl işlevinin geçici eylem yapmak olduğunu söylerken diğer taraftan da kalıcı ekler yapabildiğini belirtmektedir. (Karaağaç, 2013; 453) Ayrıca kalıcı isim yapabilme özelliklerinden dolayı *fiilden isim yapan ekler* sınıfına dâhil edilmesi yanlış bulunmamıştır.⁴

Geleneksel görüşün aksine daha detaylı olan ek tasniflerinde, sıfat fiillerin farklı ek kategorilerinde yer aldığı görülmektedir. Başdaş'a göre; sıfat fiil tam olarak ne yapım ekinin ne de çekim ekinin özelliğini taşıdığından ikisinin kesişim noktası olan *ara ekler* kategorisine uygun görülmektedir.⁵ Gülsevin tarafından dört başlığa ayrılan ek tasnifinde sıfat fiil, fiilimsilere dâhil edilerek *tür değiştirici ekler* olarak kabul edilmektedir. Fiilimsilerin alt işlevleri, eklendiği fiili sözlükte yer almayacak isim, sıfat veya zarf hâline getirdiği için tür değiştiricidir.⁶ Oysaki bu eklerin, eklendiği fiili geçici olarak isim sınıfına aktarıyor olması onların tür değiştirici olduğunu göstermemektedir. “*Dilbilgisel biçimbirimler; işletimlik ve türetimlikler olmak üzere ikiye ayrılır.*”⁷ diye dile getiren Boz, sıfat fiili *eylem işletimliklerinin* alt fonksiyonu olarak göstermektedir. Sıfat fiil, eklendiği kelimeyi kalıcı, geçici veya niteleyici ad yaptığından *sözcüklerin türünü değiştiren* ektir. (Boz, 2014: 38) Ancak sıfat fiil eki, çekim ekinin diğer bir adlandırması olan işletimliklerin alt işlevi gibi görülürken yapılan açıklamada kalıcı ad yaptığının söylenmesiyle aynı anda yapım eki olabileceği çelişmesini ortaya çıkarmaktadır.

Türk dilinin eklenme ile vücuda gelen ekleşme düzenini oluşturan karşıtlıklardan hareketle Turan tarafından⁸ on ana işlev etrafında tasnif edilen ek sınıfından biri olan fiilimsi kategorisi, tüm alt işlevleriyle birlikte, eklendiği fiilin anlamına bir müdahalede bulunmadan geçici süreliğine isim sınıfına aktaran bir ana fonksiyonu temsil etmektedir. Bu üst işlevin isim fiil, zarf fiil ve sıfat fiil olmak üzere üç ana alt fonksiyonu bulunmaktadır.

Aynı üst fonksiyona bağlı olmaları dolayısıyla ortak; aynı zamanda üç ayrı alt fonksiyonu temsil etmeleri dolayısıyla da farklı tarafları bulunan bu alt fonksiyonlardan sıfat fiiller, eklendiği fiilin anlamını tamlanan görevindeki bir isme karşı görevlendirmesi bakımından isim fiil ve zarf fiilden ayrılmaktadır. Sıfat fiil işlevinin kendisine karşı görevlendirildiği ismin telaffuz edildiği veya edilmediği durumlar da söz konusu olabilmektedir. Özellikle vurgunun tamlanan kelimeyle paylaşılmasının gerekli olmadığı durumlarda⁹ tamlanan kelimenin telaffuz edilmediği görülür.

Sıfat fiiller, kendi içinde geniş alt işlevleri bulunan bir ana alt işlevdir. İcra ettikleri fonksiyonlar bakımından son derece zengin bir görünüm arz eden sıfat fiillerin alt işlevlerinden biri olan alışkanlık sıfat fiili, yapılan işin sürekliliğini bildirmektedir.

Makalede Mu‘İnü’l-Mürîd hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra eser üzerinden alışkanlık sıfat fiil ve alışkanlık sıfat fiile ait alt işlevler ele alınacaktır.

1. Mu‘İnü’l-Mürîd

Mu‘İnü’l-Mürîd, Harezmi dönemine¹⁰ ait 1313 yılında göçebe Türkmenlere dini-tasavvufi bilgiler vermek amacıyla yazılan bir eserdir. Harezmi döneminin değerli eserlerinden biri olan Mu‘İnü’l-Mürîd’in kim tarafından kaleme alındığı konusunda iki farklı fikir mevcuttur. Ebulgazi Bahadır Han’ın Şecere-yi Terākime’sinde eseri yazan kişinin Şeyh Şeref olduğu ve eserin nasıl ortaya çıktığı şu sözlerle dile getirilmiştir: “Salur elindin Ebu’l-hânda Ērsarı Bay tēgen bar ērdi. Uzaq ‘ōmr tapqan devletli ve müslümânlıqqa gūşış kıla turqan kişi ērdi. Bu sözmizniñ delili bu kim, ol zamānda Ūrgençde bir ‘aziz kişi bar ērdi, Şeref atlı. Şeyh atlı. Şeyhlik mesnedinde oltuqan ve hem mollā ērdi. Ērsarı Bay barıp şeyh-i mezkürge kırq teve

¹ Korkmaz 2009, 21; Banguoğlu 2015, 148; Ediskun 1999; 101.

² Ergin 2009, 333.

³ Karaağaç 2013, 397.

⁴ Karadoğan 2013, 397.

⁵ Başdaş 2006, 5.

⁶ Karaca 2013, 3.

⁷ Boz 2014, 5.

⁸ Turan, Z., Türk Dilinin Sınıflandırılmasının Esasları, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 35(2018), 97-110.

⁹ Ayrıca bkz. Turan, Z., “Gösterme Sıfat Fiili”, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara: Akçağ Yayınları. 2008, 235- 243.

¹⁰ Harezmi dönemiyle ilgili detaylı bilgileri için bkz. Ata, A., Çağatay Türkçesinin İlk Devresi- Harezmi- Altın Ordu Türkçesi, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayinevi. 2014.

niyaz bėrip inābet kılıp iltimas yüzündin 'arz kıldı-kim biz Türk halkı turur biz. 'Arabî kitāblarını okup anıñ ma 'nāsige yetiñip 'amel kılmaklık besı müşkil bola turur. Eger 'Arabî mes'elelerni Türkî terceme kılıp 'ināyet kılsañız ərđi sevābğa şerik bolur ərđiniz tedi ərse Şeyh Şeref H'āce taķı barça mes'ele-yi dīnini terceme kılıp bir kitāb aytıp Mu'înü'l-Mürîd at koyup Ērsarı Bayğa bėrdi. Ol vaķtıñ tā bu küñğāça barça Türkmenler ol kitābñın mes'eleleriga 'amel kıla tururlar."¹¹ Eckmann, Zeki Velidi Togan'ın '*Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler'inde Mu'înü'l-Mürîd*' adlı eserinde Mu'înü'l-Mürîd'in yazarını Şeyh Şeref H'oca olarak söylediğini belirtmekte fakat aslında yazarın İslām adlı bir kişi olduğu ayrıca Eckmann tarafından söylenmektedir.¹² Köprülü, Şecere-yi Terākime'deki bilgilerden dolayı eserin müellifi konusunda kararsız kalarak "*Acaba kendisine İslām diyen şair Şeyh Şeref midir? Yoksa Türkmen an'anesi bu eseri Şeyh Şeref'e isnadda hata mı ediyor?*" diye düşünmektedir.¹³ Köprülü, Mu'înü'l-Mürîd'i yazan kişinin 402. dōrtlükte '*İslām*' adına yer vermesinden dolayı eserin yazarını İslām olarak kabul etmiştir. Şeyh Şeref'in İslām'ın şeyhi olabileceğini veya Şeref'in Türkmenler arasındaki şöhretinden ve eserin içinde adının geçmesinden dolayı Bahadır Han'ın eseri Şeyh Şeref'e ait zannedebileceğini söylemiştir.¹⁴ Mu'înü'l-Mürîd'le ilgili yapılan birçok araştırmanın sonucunda eserin yazarı İslām olarak kabul edilmiştir.

Klasik edebiyata ve fıkıh meselelerine vakıf bir bilgin ve sufi olan şair İslām¹⁵ göçebe Türkmenler için öğretici nitelikte yazdığı manzum eserinde "*dini meselelerden -imān, marifet-i Hak, marifet, Resūl, namazın erkāni, abdestin farzları, göçebeleri alākadar eden hayvan sürüleri zekātı, faiz meseleleri gibi-bir de ādāb-ı sulūk'e ve dervişliğe āid tasavvufi şeylerden bahseder.*" (Köprülü, 1980: 291)

Mu'înü'l-Mürîd, "*Karahanlı Türkçesinden kelime hazinesi ve bazı ses özellikleriyle ayrılarak Oğuz ve Kıpçak Türkçeleriyle yerli ağızların etkisinde gelişen Harezmi Türkçesi ile yazılmıştır.*" (Argunşah ve Toparlı, 2018: 34) Dinî ve tasavvufi konular her ne kadar devrine göre anlaşılır bir dille kaleme alınmış¹⁶ olsa da eserde bulunan dinî konular vesilesiyle Arapça ve Farsça kelimeler Karahanlı dönemine nazaran hissedilmektedir.¹⁷

Eser, 51 sayfadan oluşmakta ve her sayfasında ortalama 16-17 satır bulunmaktadır. (Toparlı, 1988: 6) Eserin "*36, 37, 44, 46 ve 48. sayfalarının kenarlarında*"¹⁸ Cevāhirü'l-Esrār adlı eserden alınan 7 dōrtlük bulunmaktadır. Bu dōrtlüklerin kime ait olduğu ya da ne zaman eserin sayfalarına yazıldığı bilinmemektedir.¹⁹ Cevāhirü'l-Esrār adlı eserin dili, konusu, şekil ve vezin özellikleriyle Mu'înü'l-Mürîd'e benzemesinden dolayı Harezmi sahasında Mu'înü'l-Mürîd'den biraz önce veya sonra yazılmış olabileceğini göstermektedir.²⁰

Mu'înü'l-Mürîd, hacim bakımından yazıldığı dönemin en küçük eseri²¹ olarak toplam 407 dōrtlükten oluşmaktadır. Şair, eserinde 407 dōrtlük boyunca 'feülün feülün feülün feül' veznini kullanmıştır. Toparlı, eserde edebî bir amaç olmaması ve o devirde aruz vezninin de yeni yeni kullanılıyor olmasından kaynaklı hemen her dōrtlükte aruz hatası olduğunu söylemektedir.²² Eserin vezin açısından her ne kadar aksamaları mevcut olsa da Köprülü, Mu'înü'l-Mürîd'le beraber söylediği Atebetü'l-Hakāyık ve

¹¹ Ölmez 2020, 206.

Zuhal Ölmez tarafından yapılan günümüz Türkçesine aktarımı: "*Ebulhan'da Salur boyundan Ersarı Bay denilen bir kişi vardı. Uzun ömürlü, devletli ve Müslümanlık için çalışan (bir) kişiydi. Bu sözümüzün delili şudur: O zamanlar Ürgenç'te Şeref adında, aziz, saygıdeğer bir kişi vardı. Şeyhlik makamında oturuyordu, aynı zamanda hocaydı. Ersarı Bay gidip adı geçen şeyhe kırk deve sunup iltimastan dolayı tövbe edip rica olarak şunu arzetti: "Biz Türk halkıyız. Arapça kitapları okuyup, anlamını anlayıp (buna göre) hareket etmemiz çok zor oluyor. Eğer Arapça (yazılmış) meseleleri Türkçeye çevirme lütfunda bulunsaydınız sevaba girerdiniz" dediğinde, Şeyh Şeref Hoca da dinî meselelerin tümünü çevirip "Mu'înü'l-Mürîd" adını verdiği bir kitapta toplayıp Ersarı Bay'a verdi. O zamandan ta bugüne kadar Türkmenlerin hepsi o kitaba göre hareket etmektedirler."* (Ölmez, 2020: 250).

¹² Eckmann 1988, 176.

¹³ Köprülü 1980, 289.

¹⁴ Ercilasun 2021, 372.

¹⁵ Argunşah ve Toparlı 2018, 18.

¹⁶ Aktan 2012, 2.

¹⁷ Ünal 2019, 5.

¹⁸ Eckmann 1988, 176.

¹⁹ Ata 2014, 43.

²⁰ Toparlı 1995, 5.

²¹ Hacıeminoğlu 1997, 8.

²² Toparlı 1988, 16.

Cevâhirü'l-Esrâr adlı üç eserin nazım şekli ve vezin bakımından Türk Edebiyatı içinde hususi bir zümre teşkil ettiğini belirtmektedir.²³

Eserin bir nüshası bulunmaktadır. Bilinen tek yazmasının Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Kütüphanesi'nde Mecmuatü'r-Resâil adlı yazmanın 177a-202b yaprakları arasında olduğu söylenmektedir.²⁴ Karamanlıoğlu, Mecmuatü'r-Resâil'in 177.-202. yaprakları arasında bulunan on sekizinci eser olduğunu da ekler.²⁵ Mu'înü'l-Mürîd'in tek yazmasının fotoğrafları Ağâh Sırrı Levend tarafından temin edilerek Türk Dil Kurumu'na teslim edilmiştir. (Toparlı, 1988: 6)

2. Sıfat Fiil

Fiilimsilerin üç ana alt fonksiyonundan biri olan sıfat fiiller oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olmakla beraber, kendi alt fonksiyonları açısından da oldukça zengindir. Türk dili araştırmaları boyunca sıfat fiilin tanımını yapabilmek için birçok fikir ortaya atılmıştır. Farklı farklı isimlendirmeleri²⁶ bulunan sıfat fiil ekleri yaygın anlayışa göre; fiillere eklenerek onları zaman ve hareket kavramları içerisinde geçici olarak adlaştıran ya da *sıfatlaştıran*²⁷ eklerdir.²⁸ Bu durumda sıfat fiilde ismin, sıfatın ve fiilin özellikleri bulunmaktadır.

Fiil olarak görülmesinin sebebi; yapısında hareket ve zamanı bulundurması, isim ya da sıfat olarak görülmesi ise yapısında geçici bir hareketi bulundurmasıdır.²⁹ Sıfat fiil, ismi nitelediğinden sıfat özelliği de bulundurmaktadır.³⁰ “*Özne, nesne, tümleç olarak yan önerme*”³¹ veya “*yan cümlecik*”³² kurduğundan fiille ilişkilendirilmektedir. Karadoğan, bir ekin sıfat fiil sayılabilmesi için iki önemli ölçütten bahseder. Bunlar; “*1. Fillerden sıfat olarak kullanılabilen kelimeler türetebilmek. 2. Eklendiği fiili tür bakımından isimleştirmesine rağmen fiil tabanına tamlayıcı alabilme özelliğini korumak.*”³³

Sıfat fiilin ne olduğu ya da ne olması gerektiğiyle ilgili ortak bir nokta olmaması görüşler arasında karışıklığa neden olmaktadır. Bu karışıklığa sebep olan diğer durum ise sıfat fiilin hangi kategoride yer alması gerektiğiyle ilgilidir. Topçu, sıfat fiil ekinin hangi ek türüne ait olduğuna dair görüşleri sınıflandırmıştır; “*1. Yapım eki oldukları, 2. Yapım eki oldukları ancak çekim de sayılabilecekleri, 3. Çekim eki oldukları, 4. Yapım ve çekim eki dışında, onlar gibi ayrı ve muadil bir kategorisi olan fiilimsi eklerine bağlı bir alt fonksiyon oldukları*”³⁴

Birinci görüşte (Topçu, 2011: 17) sıfat fiilin bir yapım eki olduğu söz konusudur. Sıfat fiil, yapım eki değildir çünkü yapım eki gibi eklendiği kelimedede anlam değişikliği yapmaz “*fakat anlamı derinleştirerek anlatıma yeni boyutlar kazandırır.*”³⁵

Gülensoy, sıfat fiil için şöyle bir açıklama yapmaktadır: “*... esas olarak geçici isimler yaparlar. Bazan kalıcı isimler yaptıkları da olur.*”³⁶ Burada kalıcı isim yapan ek, sıfat fiil değil de yapım ekinin kendisi olduğundan birbirinden ayrı düşünülmesi gereken iki farklı ek kategorisi ortaya çıkmaktadır. Fiile eklenen ekin sıfat fiil olup olmadığını tespit edebilmek için ilk önce anlam açısından değerlendirilmelidir. Çünkü yardımcı unsur- asıl unsur ilişkisi üzerinden bakıldığında yardımcı unsur olan ek, asıl unsur olan kelimeye tabidir. Yani ek, kelimeye eklendiği zaman bir fonksiyon kazanmaktadır.

²³ Köprülü 1980, 291.

²⁴ Argunşah ve Toparlı 2018, 13.

²⁵ Karamanlıoğlu 2006, 6.

²⁶ Sıfat fiiller için dilbilimciler, *partasip* (Ergin, 2009: 33; Gülensoy 2010: 539), *sıfat fiil* (Korkmaz, 2009: 909; Banguoğlu, 2015: 422; Gencan 1979: 382; Bilgegil, 1982: 197; Bayraktar, 2004: 44), *ortaç* (Koç, 1990: 309; Demir, 2013: 460; Gencan, 1979: 382; Ediskun, 1999: 247), *isim fiil* (Ergin, 2009: 333), *ad-eylem* (Karaağaç, 2013:452) gibi terimleri kullanmıştır.

²⁷ Banguoğlu 2015, 422; Güneş 1999, 185.

²⁸ Korkmaz 2009, 909; Ergin 2009, 333; Bayraktar 2004, 44-46.

²⁹ Korkmaz 2009, 911.

³⁰ Ediskun 1999, 247.

³¹ Gencan 1979, 382.

³² Demir 2013, 460.

³³ Karadoğan 2008, 58.

³⁴ Topçu 2011, 17.

³⁵ Özgündüz 2022, 8.

³⁶ Gülensoy 2010, 539.

İkinci ve üçüncü görüşe (Topçu, 2011: 17) bakıldığında, sıfat fiilin cümleyi kurmada herhangi bir görevi olmadığı için çekim eki de olamaz.³⁷ Çekim ekinde cümle kurmayı sağlayan *yandaş ve eş zamanlı*³⁸ olarak eklenen zaman ve şahıs ekidir.³⁹

Topçu'nun yaptığı (2011: 17) sınıflamada dördüncü maddeye geçmeden önce mutlaka değinilmesi gereken konu çekim ekinin alt işlevi olan zaman ekidir. Çünkü sıfat fiil ve zaman eki arasında bir karışıklık bulunmakta ve hatta sıfat fiilin "*zaman kavramı taşımaları nedeniyle diğer fiilimsi eklerinden*"⁴⁰ ayrıldığı düşünülmektedir. Zamanı esas alan dilbilimciler, sıfat fiili "*geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman*"⁴¹ olmak üzere üç kategoriye ayırmaktadırlar. Banguoğlu, geçmiş sıfat fiilleri, gelecek sıfat fiilleri ve hal sıfat fiilleri (şimdiki zaman) olarak sınıflandırmaktadır.⁴² Zaman açısından Turan bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Süren zamana sahip olduğu için, bizce istek (başta emir), tahmin, gereklik, rivayet ve gösterme... gibi alt sınıf fonksiyonlarla fiili zenginleştiren, bu yüzden de cümlede birden fazla yer bulabilen sıfat fiil sınıfı ekleri ile, ana çekim eki niteliğinde olduğundan bitimlilik gösterdiği için cümleyi kuran ve varlığı sadece iki tür ile sınırlı olduğu gibi bir cümlede aynı anda ya biri ya da öteki bulunabilen, ikisi bir arada bulunamayan zaman ekleri (=geniş zaman ve geçmiş zaman ekleri) birbiriyle karşılaştırılıyordu."⁴³ Sıfat fiilin içinde zaman anlamı olmadığını söylemiyoruz ancak zaman anlamının olması demek burada sıfat fiilin zaman eki göreviyle kullanıldığı anlamına da gelmemektedir. Sıfat fiil ve zaman eki fiile eklenir ancak zaman eki, eklendiği fiilde bitimlilik sağlar ve yanına bir şahıs eki alır. Böyle bir durum sıfat fiilde bulunmamakta ve sıfat fiil mutlaka bir tamlananı nitelemektedir.⁴⁴ Takaoğlu, yüksek lisans tezinde sıfat fiilden sonra şekil veya anlam olarak var olan bir tamlanan olduğunu, sıfat fiil ve zaman ilişkisindeki karışıklığın oluşmasının önemli bir sebebinin tamlanan olabileceğini dile getirmiştir.⁴⁵ Bu durumda, fiilimsilerin alt işlevi olan sıfat fiil ve çekim ekinin alt işlevi olan zaman eki karıştırılmaması gereken, birbirinden farklı ek kategorileridir. Sözü ettiğimiz nedenlerden dolayı ayrı olarak yapım ve çekim eki kategorisine dâhil edilemeyen sıfat fiilin aynı zamanda hem yapım eki hem de çekim eki olabilme ihtimali de yoktur.

Yukarıda sözü edilen ilk üç maddenin ortaya çıkmasının sebebi; ekleri bütün çeşitleriyle iki sınıfta toplayıp kelimeleri de ikiden fazla çeşide ayırmaktır.⁴⁶ Eklerin işlevlerinin tespit edilme aşamasında, belirli şekiller ve bu şekillerin yaygın olarak kullanıldıkları fonksiyonlara bağlı kalınarak görev tayin edilmeye çalışıldığından ekler birkaç fonksiyonla sınırlı kalmaktadır.⁴⁷ Ancak kelimenin isim ve fiilden oluşan iki, ekin ana işlevlerden oluşan on çeşidi bulunmaktadır.⁴⁸ On ek çeşidinden olan herhangi bir "*.... ek örneğinin ait olduğu kategori, ancak kullanıldığı yer itibarıyla ve kullanım hâlinde hükme bağlanabilir.*"⁴⁹ Turan'ın sözünü ettiği bu on çeşit içerisinde sıfat fiilin nerede yer aldığına değineceğiz.

Topçu'nun yaptığı (2011: 17) sınıflamada yer alan dördüncü görüş, bizce kabul edilen ve makalemizde de hâkim olan görüştür. Bu görüşte sıfat fiil ne yapım eki ne de çekim ekidir. Hepsinden ayrı üst fonksiyonu fiilimsiler olan ve bunun alt fonksiyonunda yer alan sıfat fiil ekidir. Turan fiilimsiler için şu açıklamayı yapmıştır: "*Şekilce eksiltili olan fiilleri, anlamını koruyarak isim gibi telaffuz edilebilen ve aktarılabilen şekle sokan, eksiltisiz yapan ekler. Bunu üç ayrı ana alt işlev türü oluşturacak şekilde yaparlar.*" (Turan, 2018: 104)

³⁷ Topçu 2011, 65.

³⁸ İsim ve fiil sınıfını esas almak kaydıyla eklerin üst işlevleri sırasıyla, yan yana ve eş zamanlı olacak şekilde eklenmelidir. Örneğin; çekim ekinde sırasıyla zaman ve şahıs eki aynı zamanda yan yana eklenirler. Bu nedenle bu eklerin aynı cümlede tekrarı da olmaz. (Turan, 2018: 101-105)

³⁹ Turan 2018, 105.

⁴⁰ Bayraktar 2004, 44.

⁴¹ Koç 1990, 309- 312; Bayraktar 2004, 46; Eker 2005, 381; Bozkurt 2010, 72- 74; Demir 2013, 460-462.

⁴² Banguoğlu 2015, 423.

⁴³ Turan 2008, 236.

⁴⁴ Şerifoğlu 2019, 28.

⁴⁵ Takaoğlu 2017, 7.

⁴⁶ Turan 2015, 73.

⁴⁷ Kuş 2020, 436.

⁴⁸ Turan 2018, 105.

⁴⁹ Turan 2004, 1836.

Fiilimsilerin üç ana alt işlevinin bir parçası olan “*sıfat fiillerin, fiilleri manaca muhafaza edip şekilce isim kalıbına aktararak cümlede gerek cümle ögesi kimliğiyle gerekse tamlamalarda sıfat (niteleme görevli isim) unsuru olarak kullanılmasını sağlayan ekler olduğunu söyleyebiliriz.*”⁵⁰

Sıfat fiil görevini icra eden eklerin oldukça geniş bir kullanım alanına sahip oldukları, fiile eklenerek tamlananı telaffuz edilen ya da edilmeyen kullanışlarıyla karşımıza çıktığı ve her iki durumda da tamlayan fiil ile tamlanan isim arasındaki görevlendirmede işlev gören bir ek türü olduğunu söylemek mümkündür.

2.1. Alışkanlık Sıfat Fiili

Sıfat fiil üst işlev/fonksiyon konumunda olarak onun alt işlevi olan alışkanlık sıfat fiiline bakılacaktır.⁵¹ “*Alışkanlık, fiile eklenerek telaffuz edilen veya edilmeyen (Ø) bir tamlananı (ismi) sürekli veya sık sık yaptığı, âdet hâline getirdiği bir fiiliyle nitelemek için kullanılan bir sıfat fiil alt işlevi/ görevi/ fonksiyonudur.*”⁵² Alışkanlık sıfat fiili alt işlevleri bulunan bir fonksiyondur. *Gösterme, istidat, olgu-âdet, kudret-iktidar, eğilim, diğerlerinden ayırma, rivayet, tenkit, yetkinlik*⁵³ şu ana kadar tespit edilen alışkanlık sıfat fiilinin alt fonksiyonlarını oluşturmaktadır. Tespit edilen bu alt fonksiyonların da kendi içinde alt fonksiyonları mevcuttur. Buradan itibaren Mu‘înü’l-Mürîd’de alışkanlık sıfat fiilinin hangi morfeplerle ve hangi alt fonksiyonlarla mevcut olduğuna bakılacaktır.

2.2. Mu‘înü’l-Mürîd⁵⁴’de Alışkanlık Sıfat Fiili

2.2.1. Alışkanlık

-(A/I)r

hüner êrmes êrge bu nefsnüñ boşı 5a[60/2]
 êr ol kılsa nè kim **kêlür** nâ-ħoşî
 belâ miħnet aġu ġayâtġa sebeb
 munun tutsa bolur hidâyet kuşu

-GAn

‘ibâdet vera’ zühd ü taġvâ ġicâb 21a[325/4]
 munuġ birle bolur têlim êr ġarâb
 kêçip nür u zulmet ġicâbın kôrüñ
 têlim suw **saġınġan** bulur ol serâb

2.2.2. Alışkanlık- Âdet, Olgu

-(A/I)r

müsâfirniñ aġvâli bilmek sorup 19b[296/3]
 selâm şofradın soġ êrür olturup
 üze kêçse üç kün **sorar** êrdiler

⁵⁰ Topçu 2011, 16.

⁵¹ Alışkanlık sıfat fiil için şu örneğe bakabiliriz: **gezersiniz** [<gez- Ø (olumluluk e.) - er (geniş zaman e.) + sin (2. şahıs e.) + iz (çokluk e.)] eklesmesinde –er eki geniş zaman ekidir.

gezerdiniz [<gez- Ø (olumluluk e.) - er (alışkanlık sıfat fiil e.) + Ø (tamlanan) + Ø (teklik) + Ø (özne hâl e.) + Ø (cevher fiili) - Ø (olumluluk e.) - di (geçmiş zaman e.) + n (2. şahıs e.) + iz (çokluk e.)] eklesmesinde –er eki alışkanlık sıfat fiilidir. Burada –er eki bitimliliği sağlayan geniş zaman eki görevinde değil; geçmiş zamanda sürekli olarak yapılan bir *gezme* işi olduğunu anlamamızı sağlar.

⁵² Topçu 2020, 199.

⁵³ Topçu’nun (2011) doktora tezi, Takaoğlu (2017) ve Özgündüz’ün (2022) yüksek lisans tezinde yer alan alışkanlık sıfat fiilinin alt işlevlerinden yararlanılmıştır.

⁵⁴ Makalede yer alan Alışkanlık Sıfat Fiili konusu için bu eserde yer alan metin ve çeviri kullanılmıştır: Toparlı, R. ve Argunşah, M., Mu‘înü’l-Mürîd: İnceleme-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım, Ankara: TDK Yayınları. 2018.

bukün sorsa bolur üçin keltürüp

-s

özi vaşfin aysa tümen til arar 25a[388/2]

özi **kılmas** érđi töşekde qarār

bukün bu 'aşırda ayıt bar mu hīç

bu tüş ta birini özi tég yorar

2.2.3. Alışkanlık- Diğerlerinden Ayırma

-(A/I)r

ilāhī tilekim meded yāri bér 1b[2/2]

mēni kıı müşülmān helāl loqma **yér**

köñül ma 'rifet nūrı birle tolup

tilimni kıılu bér arıg sēni tēr

-GAn

yana ottuz üç miñ şahābe vü yār 2a[12/4]

üze bolsu rızvān ulaşu nişār

takı muşāfādın bu künge tēgi

ayıtğan resul haq idı bir ü bar

tevekkül delīl haqnı çın bilgüğe 4a[43/3]

ınanmağ kıyāmet takı ölgüğe

hakīkatde haqqa **ınanğan** kışı

nétég hālı bolur üküş külgüğe

-(I)GII

bu nefis ölse işler şalāhka kélür 21b[337/3]

munı halk ayıtmağ bile né bilür

velī rāst bu yolda **yörügli** tēger

tiriglik yeringe bu cāndın ülür

ve-līkin bu da 'vī **kılığlı** tēlim 24a[368/1-4]

kēliñ aytıñ émdi qanı n'ételim

bu yolda quruğ da 'vi kıılmağ muhāl

sarıp başqa destār **kēdiğli** kilīm

qadem urduñ érse kirip rāst yōri 24a[369/4]

batıl hâk seçiben öziñni kōri
muḥabbet meveddet bu 'ışk şevk şarāb
içigliniñ allah érür dilberi

munuñ tég **yörügli** bulur bil vişāl 24b[376/1]
ulağsız ulanmağ ħurūfsuz maḳāl
baķıp anda özin bulumas kişi
bilümes kéter cümle ħisdin mecal

-GUçI

sa ādet şehādet nurin **tutğucu** 2b[18/1-2]
ḥakīkatde ḥaḳka çın-oḳ **bütğüçi**
érür kizb ü ħaybet zehirdin beter
olar bil ağızğa zehir ḳatğucu

bu cān birle tirig éren ölmes ol 2b[22/3]
bu cān ḳadri tégme kişi bilmes ol
nifāḳ kīne birle 'amel **ḳılğucu**
bu cāndın ḥaber hem eşer bulmas ol

bu ilhām-ı rabbānidin **yorğucu** 25a[389/1-2]
melek tég ulaşu oyağ **turğucu**
şerī 'at tarīkat ḥakīkat üze
kirip rāst ḥakīkat çın-oḳ barğucu

2.2.3.1. Alışkanlık- Diğerlerinden Ayırma/ Karşılaştırma

-GAn | -(I)GI

sēni dūnye mağrur ḳılır nefis bulun 4b[48/3]
bukün tevbe ḳılğıl tamuğdın yulun
azıp **yörügenler** tamuğka çıkar
bulur sekkiz uşmağ yörügli yolun

sēni dūnye mağrur ḳılır nefis bulun 4b[48/4]
bükün tevbe ḳılğıl tamuğdın yulun
azıp yörügenler tamuğka çıkar
bulur sekkiz uşmağ **yörügli** yolun

2.2.4. Alışkanlık-Kudret

-GAn

ıdır-miz tümen miñ dürüd bu zamān 2a[9/2]

têgürgen ıdı-sên tégür bî-gümān

ilāhî oşol rāst resül hürmeti

aħir vaħtda aytu ıkarğıl imān

-GUI

şükür ĥamd ilāhî tümen miñ saĥa 1b [1/3]

müsülmān muvaħħid yarattıĥ maĥa

elig **tutĥuı**-sên arıĥ bir ü bar

tutulmışda ayu atıĥ bir muĥa

biliĥ lâ ilāhe tēmek nē bolur 2b[17/3]

ığıdın öniĥ yo ıĥay bay ılur

'aziz ĥor ılıĥlı ruzi **bērgüı**

bir allah öĥin yo tēmeklik bolur

2.2.5. Alışkanlık-Tasvir

-GUI

ta ām yēmek ire edeb ol turur 19b[297/2]

ta ām **yēgüı** saĥ tizin aldurur

zikir tuz bile bařlamak sünnet ol

yēmek öz öĥindin řafā kēltürür

2.2.6. Alışkanlık- Yetkinlik

-GAn

yörüĥli ın-o ol ērenler yolu 24b[381/3]

biliĥ baba ērdi ĥaıat veli

tutuř ĥayr u iĥsān üze **yörügen**

zikir bustanında niyāz bülbüli

-(I)GII

velāyet kerāmet ibādetleri 25a[384/4]

tümen türlüĥ esrār iřāretleri

ın-o ub-ı ālem veliyyü'ül-verā

alıĥlı köĥüller irādetleri

-GUI

ademni ĥaıat üze rāst tutup 25a[386/3]

amuĥ nür u zülmēt ĥicābın ötüp

özi ērdi řehd ü řeker **bērgüı**

têlim türlüg elvân zehirler yutup

2.2.7. Alışkanlık- Zümre

-(I)GII

bu âlemğa kal 'a özi himmeti 25a[382/3]

bilin bardı antêg du â devleti

tarîkât yolunda **yörügli** éren

tutar érdi baba éren sünneti

Sonuç

Harezmi Türkçesinin dil özelliklerini ihtiva eden ve döneminin önemli bir eseri olan Mu‘înü’l-Mürîd’de alışkanlık sıfat fiili tespit edilerek alt işlevlerine inilmeye çalışılmıştır. Mu‘înü’l-Mürîd’de toplam 27 tane alışkanlık sıfat fiil morfemi tespit edilmiştir. Çalışmada alışkanlık sıfat fiilinin şu alt işlevlerine rastlanmıştır: alışkanlık (2), âdet-olgu (2), diğerlerinden ayırma (13), diğerlerinden ayırma/karşılaştırma (2), kudret (3), tasvir (1), yetkinlik (3), zümre (1).

Diğerlerinden ayırma işlevinin/fonksiyonunun yoğun şekilde yer almasının sebebi ise eser boyunca anlatılan dinî öğretileri alışkanlık edinen kişilerin edinmeyen kişilerden ayrı tutulmasıdır. Müellif, bu yaklaşımıyla aslında dinî öğretilerini alışkanlık hâline getiren kişinin daima doğru yolda olduğunu da göstermeye çalışmıştır.

Diğerlerinden ayırma fonksiyonunun bir alt işlevi olan karşılaştırma fonksiyonu bir dörtlük içinde farklı şekillerle (-GAN ve -(I)GII) tespit edilmiştir. Bunun müellif tarafından bilinçli bir tercih olduğunu söylemek de mümkündür. Zira aynı işlev için aynı dörtlükte fakat ayrı dizelerde başka şekilleri kullanmış olması manzum ve öğretici olan eserin üslûbuna bir dinamizm katmıştır. Bu aynı zamanda Türk dilinin her dönem ve devrinde görülen bir şeklin birden fazla işlev icra edebilmesi veya bir işlevin birden fazla şekille karşılanabilmesinin bir örneği durumundadır.

Dinî bir eser olan Mu‘înü’l-Mürîd’de Tanrı’yla ilgili yerlere sık sık rastlanmaktadır. İnsanın beklentisinin bir alışkanlık gibi daima Tanrı’dan yana olmasından dolayı tespit edilen ekler kudret alt fonksiyonuna dâhil edilmiştir.

Baba Eren adıyla anılan dinî kişinin sürekli olarak yaptıklarıyla önemli bir yere sahip olması sebebiyle de yetkinlik alt fonksiyonu yer almaktadır.

Edepler bölümünde sözü edilen, geçmiş zamana ait alışkanlıklar ve Baba Eren’in geçmişteki davranışları âdet-olgu alt fonksiyonuna dâhil edilmiştir.

Edepler bölümünde, yemek yeme adabının nasıl olması gerektiğinden bahsedilmektedir. Yemek yerken yapılan davranışlar kişinin alışkanlığını göstermektedir. Ayrıca, yemek yiyen kişinin oturma şeklinin nasıl olması gerektiği detaylı söylendiğinden tasvir alt fonksiyonu olarak değerlendirilmiştir.

Mu‘înü’l-Mürîd’in son dörtlüklerine doğru, tarikat yolundan söz edilmektedir. Tarikat yolu kendilerine ait topluluğa giden bir yolu işaret ettiğinden zümre alt fonksiyonu olarak değerlendirilmiştir.

Alışkanlık sıfat fiil ekleri içerisinde yer alan -GAN, -(A/I)r ekleri dışında yoğun şekilde -GUÇI ve -(I)GII ekleri ve en az da -s ekinin de alışkanlık sıfat fiilini karşıladığı tespit edilmiştir.

Kaynaklar

Aktan, B., “Mu‘înü’l-Mürîd’de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri”. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 32 (2012), 1-8.

Ata, A., Çağatay Türkçesinin İlk Devresi- Harezmi- Altın Ordu Türkçesi, Ankara: Ankara Üniversitesi. 2014.

- Banguoğlu, T., Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları, 2015.
- Başdaş, C., “ Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”. I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında sunulan Bildiri (26-27 Eylül 2006) Ankara: Bilkent Üniversitesi. 2006, 1-6.
- Bayraktar, N., Türkçede Fiilimsiler, Ankara: TDK Yayınları. 2004.
- Bilgegil, M. K., Türkçe Dilbilgisi, İstanbul: Dergah Yayınları. 1982.
- Boz, E., Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi (Tasnif Denemesi), Ankara: Gazi Kitabevi. 2014.
- Bozkurt, F., Türkçenin ABC'si, İstanbul: Say Yayınları. 2010.
- Demir, T., Türkçe Dilbilgisi, Ankara: Kurmay Yayınları. 2013.
- Eckmann, J., Tarihi Türk Şiveleri- Harezmi Türkçesi, çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 1988, 173- 210.
- Ediskun, H., Türk Dilbilgisi- Sesbilgisi- Biçimbilgisi- Cümlebilgisi, İstanbul: Remzi Kitabevi. 1999.
- Ercilasun, A. B., Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları. 2011.
- Ergin, M., Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Basımevi. 2009.
- Eker, S., Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları. 2005.
- Gencan, T. N., Dilbilgisi, Ankara: TDK Yayınları. 1979.
- Gülensoy, T., Türkçe El Kitabı, Ankara: Akçağ Yayınları. 2010.
- Güneş, S., Türk Dili Bilgisi, İzmir: D.E.Ü Rektörlük Matbaası. 1999.
- Hacıeminoğlu, N., Harezmi Türkçesi ve Grameri, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. 1997.
- Karaağaç, G., Türkçenin Dilbilgisi, Ankara: Akçağ Yayınları. 2013.
- Karaca, H., Türkiye Türkçesinde Eklerin İşlevleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas. 2013.
- Karadoğan, A., “Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Sıfat- Fiil Eki:-l”, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 46 (2008), 57-66.
- Karamanlıoğlu, A.F., Şeyh Şeref Hâce Mu'înü'l-Mürîd (Transkripsiyonlu Metin Dizin- Tıpkıbasım), İstanbul: Beşir Kitabevi. 2006.
- Koç, N., Yeni Dilbilgisi, İstanbul: İnkılap Kitabevi. 1990.
- Korkmaz, Z., Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, Ankara: TDK Yayınları. 2009.
- Köprülü, M.F., Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: Ötüken Yayınları. 1980.
- Kuş, B., “Görevlendirilmenin Eş Zamanlılığı Işığında /+Siz/ Morfeminin Hâl Kategorisindeki Yeri”, - Prof. Dr. Avni Gözütok- Armağan Kitap, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları. 2020, 436-447.
- Ölmez, Z., Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Terākime, Ankara: TDK Yayınları. 2020.
- Özgündüz, Ş. A., Atasözlerimizde Sıfat Fiil Kategorisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya. 2022.
- Şerifoğlu, E., Orta Türkçe Metinlerinde Tahmin Sıfat Fiili, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya. 2019.
- Takaoğlu, T., Kutadgu Bilig'de Sıfat Fiil Kategorisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya. 2017.
- Toparlı, R., Harezmi Türkçesi, Sivas: Seyran Yayınları. 1995.
- Toparlı, R., Mu'înü'l-Mürîd, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayınları. 1988.

Toparlı, R. ve Argunşah, M., Mu'înü'l-Mürîd: İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım, Ankara: TDK Yayınları. 2018.

Topçu, Ç., Türkçede Sıfat Fiil Kategorisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya. 2011.

Topçu, Ç., “Türkçede Bir Sıfat Fiil İşlevi Olarak Alışkanlık”, Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 8 (2020), 191- 202

Turan, Z., “Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?”, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı (24- 29 Eylül 2000), Ankara: TDK Yayınları. 2004, 1835-1844.

Turan, Z., “Gösterme Sıfat Fiili”, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara: Akçağ Yayınları. 2008, 235-243.

Turan, Z., “Dilciliğin Ana Sorunu ve Türk Dili”, 7. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi (25-30 Ağustos 2015) Bildiri Kitabı. 2015, 76-83.

Turan, Z., “Türk Dilinin Sınıflandırılmasının Esasları”, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 35 (2018), 97-110.

Ünal, M. S., Mu'înü'l-Mürîd'de İsim Yapma Ekleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan. 2019.